

ШЛЯХИ ФОРМУВАННЯ ДЕОНТОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ МАЙБУТНЬОГО ПЕДАГОГА

WAYS OF FORMING DEONTOLOGICAL CULTURE OF A FUTURE TEACHER

Стаття присвячена одній з актуальних проблем деонтологічної підготовки майбутніх педагогів у вищих навчальних закладах України. Актуальність обраної теми зумовлена необхідністю реформування освіти в Україні, змістом якого є процеси гуманізації та демократизації, зорієнтовані на формування всебічно та гармонійно розвинених особистостей.

У цих умовах підсилюється роль педагога – носія і ретранслятора морально-етичних та гуманістичних цінностей. У світлі поставлених завдань підвищуються вимоги до його підготовки у вищих навчальних закладах, зокрема, до засвоєння майбутнім педагогом норм, правил, принципів педагогічної деонтології.

У статті проаналізовано низку наукових праць, присвячених проблемам професійної підготовки студентів у вищих педагогічних навчальних закладах. Велика увага приділена дослідженням деонтологічного спрямування. Зазначено, що нині недостатньо глибоко і всебічно розроблені питання засвоєння майбутніми педагогами основ деонтологічної культури.

Розкривається сутність таких понять, як деонтологія, педагогічна деонтологія, педагогічна етика, гуманістична спрямованість, деонтологічна культура. Основна увага приділяється визначенню шляхів формування деонтологічної культури студентів у процесі навчання у ВНЗ та їх характеристики. До основних із них належать такі: усвідомлення студентами нормативних вимог до педагогічної професії; формування гуманістичної спрямованості майбутнього педагога; формування професійно значущих потреб; засвоєння та реалізація принципів педагогічної деонтології. Визначено напрями деонтологічної підготовки майбутніх педагогів, серед яких виділено теоретичний та практичний. Теоретичний передбачає ознайомлення на лекціях, семінарах, конференціях, при вивченні вибірково дисциплін із нормативними документами про освіту, усвідомлення студентами місії педагога, сучасних вимог до нього, до умов організації педагогічного процесу тощо. Практичний напрям зорієнтований на формування в майбутніх педагогів умінь та навичок педагогічної взаємодії відповідно до норм та принципів деонтологічної культури у процесі проходження усіх видів педагогічної практики, участі в тренінгах, майстер-класах.

Ключові слова: деонтологія, педагогічна деонтологія, педагогічна етика, гуманістична спрямованість, деонтологічна культура, шляхи формування деонтологічної культури.

The article is devoted to one of the urgent problems of deontological training of future teachers in higher educational institutions in Ukraine. Relevance of the topic is due to the need of reforming Ukrainian education, the content of which are processes of humanization and democratization, focused on the formation of comprehensively and harmoniously developed personalities.

In this context, the role of the teacher (bearer and repeater of moral, ethical, and humanistic values) is amplified. The article analyzes a number of scientific papers devoted to the problems of professional training of students in higher education institutions. Much attention is paid to researches of the deontological direction. It is noted that today the issues of learning the basics of deontological culture by future teachers are not sufficiently deep and comprehensively developed. The essence of such concepts as deontology, pedagogical deontology, pedagogical ethics, humanistic orientation, deontological culture is revealed. The main attention is paid to determining the ways of forming the students' deontological culture in the process of studying at a university and their characteristics. The main ones include students' awareness of the normative requirements to the teaching profession; the formation of the humanistic orientation of the future teacher; formation of professionally significant needs; learning and implementation of the principles of pedagogical deontology.

The directions of deontological training of future teachers are revealed, among which theoretical and practical directions are highlighted.

The theoretical direction provides for acquaintance at lectures, seminars, and conferences, in the study of elective disciplines with normative documents on education, students' awareness of the teacher's mission, modern requirements for it, and the conditions for organizing the pedagogical process. The practical direction is oriented on the formation of future teachers' pedagogical interaction skills and skills in accordance with the norms and principles of deontological culture in the process of passing all types of pedagogical practice, participation in trainings, and master classes.

Key words: deontology, pedagogical deontology, pedagogical ethics, humanistic orientation, deontological culture, ways of forming a deontological culture.

УДК 371.132

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-6085-2019-17-1-31>

Стельмах Н.В.,

канд. пед. наук,

доцент кафедри спеціальної освіти

Миколаївського національного

університету імені В.О. Сухомлинського

Постановка проблеми у загальному вигляді.

В умовах реформування освіти в Україні, концептом якої є особистісно орієнтований підхід до дітей, пріоритетного значення набуває формування педагогічної культури майбутніх педагогів. Актуалізація проблеми зумовлена процесами гуманізації та демократизації освіти, підготовкою студентів до реалізації в педагогічній діяльності етично-моральних норм та принципів. У цих умо-

вах важливого значення набуває проблема теоретичного і практичного оволодіння майбутніми педагогами основами педагогічної деонтології.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Різні деонтологічні проблеми посіли видне місце в колі наукових інтересів багатьох дослідників. Так, загальні основи деонтології розкриваються в працях І. Бентама, І. Канта, Дж. Мілля, П. Сорокіна та ін. Окремим аспектам професійної

деонтології присвячені наукові доробки Є. Вагнера, В. Горшеньова, Л. Ліщинського, К. Левітана, М. Петрова, О. Сливки, О. Шмоткіна та інших.

Особливості поведінки працівників різних професій досліджували І. Бенедик, В. Горшеньов, С. Гусарев, О. Тихомиров, О. Скакун, С. Сливка та ін. (правнична деонтологія), В. Матвєєв, М. Петров та ін. (медична деонтологія), М. Васильєва, Е. Гришин, Ю. Кусий, К. Левітан, Ю. Шевченко, М. Фіцула та ін. (педагогічна деонтологія).

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Різні аспекти проблеми підготовки студентів у вищих навчальних закладах були в центрі наукових досліджень багатьох науковців: О. Абдуліної, Ю. Азарова, С. Архангельського, І. Зязюна, М. Левіної, М. Букача, Н. Кузьміної, М. Мітіної, І. Синиці, В. Сластьоніна, Л. Спіріна, А. Щербакова, Н. Щуркової, В. Чернокозової, І. Чернокозова та інших. В їх працях розглядаються питання формування мотиваційної сфери майбутніх педагогів, їх особистісних якостей, професійних умінь та навичок, культури педагогічної взаємодії тощо. Але проблеми деонтологічної підготовки потребують нині більш глибоко вивчення та розробки, оскільки засвоєні педагогом морально-етичні норми, принципи та правила виступають регулятором його поведінки та ставлення до себе, дітей, своєї професійної діяльності.

Мета статті – розкрити шляхи формування деонтологічної культури майбутнього педагога.

Виклад основного матеріалу. Термін «деонтологія» грецького походження: деон означає «обов'язок», logos – «вчення». Тому трактування його зводиться до двох значень: а) вчення про обов'язкове, безумовне, потрібне та належне; б) розділ етики, який вивчає проблеми обов'язку, сферу обов'язкового, всі форми моральних вимог та їх співвідношення [6].

В Українському дефектологічному словнику деонтологія пояснюється як розділ етичної теорії (учення про мораль), в якому розглядаються проблеми обов'язків, моральних вимог і норм. Це сукупність етичних норм, яких дотримуються працівники, виконуючи свої фахові обов'язки [7].

Уперше поняття «деонтологія» ввів у науковий вжиток англійський філософ І. Бентам у праці «Деонтологія або наука про мораль» (1834 р.). Сутністю цього поняття, в його розумінні, є вчення про моральність. У сучасній філософії деонтологія пояснюється як етика обов'язку.

Деонтологічні вимоги і норми характерні для усіх сфер людського життя. Особливого значення вони набувають у педагогічній діяльності.

Термін «педагогічна деонтологія» визначив і розкрив К. Левітан (1994 р.). Змістом цього поняття він вважає правила і норми взаємодії педагога в різних підсистемах професійної діяльності, а предметом педагогічної деонтології є, на

його думку, розробка правил та норм поведінки вчителя [5].

До пояснення сутності педагогічної деонтології вдавалися й інші науковці. Так, Ю. Кусий вважає, що педагогічна деонтологія – наука про професійну поведінку педагогічного працівника, про його обов'язки. Змістовним ядром педагогічної деонтології є система морально-етичних норм і принципів, необхідних педагогові для виконання своїх професійних обов'язків [4].

На думку М. Васильєвої, педагогічна деонтологія – це розділ педагогічної науки, яка є узагальнюючою системою принципів, норм, вимог, яким має відповідати поведінка педагога в умовах професійної діяльності [1].

Незважаючи на деякі відмінності у трактуванні науковцями етико-моральних понять, можна зробити висновок, що деонтологія – етична категорія, яка уособлює в собі морально-етичні правила, вимоги, норми взаємодії людей у різних галузях соціального життя та виробництва. Педагогічна ж деонтологія – наука про правила, принципи, етичні норми, яких має дотримуватися педагог впродовж педагогічної діяльності.

Методологічною основою педагогічної деонтології є педагогічна етика, змістом якої є педагогічна мораль, її категорії, норми та принципи.

В одному смисловому ряду, поряд із поняттями етика, педагогічна етика, деонтологія, педагогічна деонтологія, знаходиться і деонтологічна культура, яка визначається науковцями як особистісно-професійне утворення, що формується у процесі професійної освіти і є результатом загальнокультурного розвитку, зумовленим вимогами професійної діяльності та усвідомленням професійного обов'язку. До змісту деонтологічної культури входять змістові компоненти педагогічної етики, норми професійної моралі, цінності педагогічної діяльності [3].

У сьогоденнішніх реаліях життя актуалізується проблема деонтологічної підготовки майбутніх педагогів.

Науковець М. Васильєва в результаті власних досліджень дійшла висновку, що деонтологічна підготовка має свої цілі, завдання, структуру, функції, комплекс умов для успішного здійснення і передбачає оволодіння майбутнім педагогом знаннями про нормативну поведінку в різних ситуаціях професійної діяльності, сформованість умінь і потреби діяти відповідально, будувати відносини в системі «людина-людина» на основі деонтологічних принципів, норм та вимог, сформованість здібності до рефлексії особистої поведінки, що забезпечує формування деонтологічної компетентності [2].

Деонтологічна підготовка майбутніх педагогів тісно пов'язана з формуванням їх деонтологічної культури, яка формується за певних педаго-

гічних умов. Ми поділяємо позицію С. Хлестової, що педагогічні умови формування деонтологічної культури студентів передбачають «планування та організацію соціально-виховної роботи вищих навчальних закладів з урахуванням базових деонтологічних категорій; упровадження різноманітних інтерактивних форм соціально-виховної роботи зі студентами вищих навчальних закладів, спрямування комунікативної взаємодії суб'єктів соціально-виховної роботи на формування деонтологічної культури студентів вищих навчальних закладів» [8, с. 11].

Визначення та реалізація шляхів формування деонтологічної культури майбутнього педагога є однією з основних педагогічних умов. До таких шляхів належать наведені нижче.

1. Усвідомлення студентами нормативних вимог до педагогічної професії. Зміст сучасних вимог до педагога зосереджений у порівняно нових педагогічних термінах: «педагогічні компетентності», «функціонал професійної діяльності», «професіограма особистості вчителя», «кваліфікаційні характеристики» тощо. Загалом зміст цих понять пояснюється як система сформованих у процесі навчання у вищих навчальних закладах спеціальних умінь, навичок, здібностей, особистісних якостей, морально-етичних форм поведінки, ставлення, як здатність реалізовувати їх безпосередньо в сфері педагогічної діяльності.

Ознайомлення студентів з основними законодавчими та нормативно-правовими документами (законами України «Про освіту», «Про загальну середню освіту», «Про вищу освіту», «Про внесення змін до законодавчих актів із питань загальної середньої та дошкільної освіти щодо організації навчально-виховного процесу», Національною доктриною розвитку освіти, Національною стратегією розвитку освіти, Концепцією розвитку педагогічної освіти, Концепцією «Нова Українська школа» та ін.) сприятиме формуванню в них чітких уявлень про сучасні вимоги до педагога, якими якостями, здібностями, поведінковими формами і компетентностями він має володіти, на яких умовах організувати навчально-виховний процес тощо.

Вимоги до сучасного педагога формуються не лише державними документами, а й громадськістю, батьками, дітьми, з якими він працює. Аналіз нормативних державних документів про освіту допомагає усвідомити, що держава завжди зацікавлена в суспільному прогресі, тому ставила в минулому і продовжує ставити високі вимоги як до освітніх закладів, так і до їх педагогічних працівників, що відображається в освітніх стандартах і змісті педагогічної підготовки.

Так, у Законі України «Про загальну середню освіту» зазначається: «Педагогічним працівником повинна бути особа з високими моральними якостями, яка має відповідну педагогічну освіту,

належний рівень професійної підготовки, здійснює педагогічну діяльність, забезпечує результативність та якість своєї роботи, фізичний та психічний стан здоров'я якої дозволяє виконувати професійні обов'язки у навчальних закладах середньої освіти».

Усвідомлення місії сучасного педагога, вимог до нього, функціональних обов'язків, особливостей педагогічної праці породжує у студентів суперечність між вимогами суспільства, зумовлених його потребами і рівнем розвитку, та наявним рівнем знань, якостей, умінь та навичок. Відчутна невідповідність виступає потужною рушійною силою, яка спонукає студентів оволодівати міцними знаннями, формувати та укріплювати професійно-значущі якості та властивості, розвивати морально-етичні форми поведінки.

2. Формування гуманістичної спрямованості майбутнього педагога. Спрямованість – це одна з інтегрованих характеристик структури особистості. Психологи пояснюють її як систему ідеалів, інтересів, потреб, мотивів, цінностей, які виступають внутрішнім поштовхом (мотивацією) особистості до певних дій, діяльності, вчинків, поведінки. У залежності від домінуючих мотивів спрямованість набуває егоїстично-прагматичного або гуманістичного характеру.

Гуманістична спрямованість особистості – це складне структурно-особистісне утворення, моральна якість людини, яка проявляється в гуманістичних проявах, в основі яких такі чесноти, як любов, повага, доброта, чуйність, готовність допомогти тощо.

Відомий грузинський педагог і психолог Ш. Амонашвілі говорив: «Гуманна позиція педагога – як низка золотих ключів, які допомагають відкривати скриньки з коштовностями».

Гуманістична спрямованість педагога багатовекторна:

– спрямованість на себе: повага себе як особистості; постійна робота над самовдосконаленням, саморозвитком, удосконалення педагогічної майстерності: розширення педагогічної ерудиції, поглиблення знань, оволодіння педагогічною технікою, розвиток педагогічних здібностей, самоконтроль та рефлексія; об'єктивна оцінка своїх дій, поведінки, вчинків, своєї діяльності, взаємодії з усіма суб'єктами педагогічного процесу; виховання та укріплення високих моральних якостей. Формування гуманістичної спрямованості особистості педагога – це формування стійкого морального стрижня, завдяки якому педагог стає джерелом благотворного впливу на інших;

– спрямованість на іншу людину (перш за все дитину): сприйняття дитини такою, якою вона є з усіма її перевагами та проблемами; повага до особистості дитини; оптимістичний підхід; створення сприятливих умов для повноцінного розвитку кожної особистості на основі знань її індивідуальних

та вікових особливостей, сімейних умов тощо; формування почуття власної гідності у дитини; віра в неї, підтримка, допомога.

Вагомою є мудра порада В. Сухомлинського стосовно того, як любити та поважати дітей грубих, невічливих, із поганою поведінкою. Видатний педагог порадив полюбити їх не такими, якими вони є, а такими, яких хочете побачити їх у майбутньому. І тоді, говорив учитель, ви зробите все можливе і неможливе, щоб вони такими й стали (прояв віри в дитину, оптимізму);

– спрямованість на засоби впливу. До засобів навчання та виховання зараховують зняття праці педагога (іншими словами, матеріальну підтримку педагогічного процесу): операційні (навчально-лабораторне обладнання, інструкції, методичні рекомендації та ін.), наочні (натуральні об'єкти та предмети, карти, посібники, моделі, муляжі, графіки, візуальні засоби та ін.), технічні та контрольні засоби тощо.

У більш широкому розумінні до засобів педагогічної діяльності зараховують весь комплекс впливу на вихованців. У цій парадигмі до педагогічних засобів включають і слово педагога (спілкування), різні види діяльності, методи, прийоми, форми навчання та виховання. Слово педагога В. Сухомлинський називав найважливішим інструментом (засобом) впливу на душу дитини. Мистецтво навчання та виховання є, перш за все, мистецтвом уміння говорити, звертатися до почуттів та розуму дітей. Побудована вчителем система спілкування забезпечує ефективну реалізацію і методів, і прийомів, і форм роботи з дітьми.

Гуманістична спрямованість на засоби впливу орієнтує педагогів із позиції комплексного, індивідуального, особистісного підходів обирати найдоцільніші, найефективніші, найоптимальніші із них. Головна мета – забезпечити оптимальні умови для розвитку, розквіту кожної особистості;

– спрямованість на мету педагогічної діяльності. Мета – це усвідомлений кінцевий результат будь-якої діяльності. Особливості педагогічної діяльності зумовили таксономію мети, поділ її на глобальну, яка залежить від рівня розвитку суспільства та його потреб (модель випускника школи), стратегічну (визначається на навчальний рік), тактичну (на семестр), процедурну (на одне заняття, чи урок, чи виховний захід). Гуманістична спрямованість проявляється у врахуванні педагогом глобальної мети (виховати всебічно та гармонійно розвинену особистість), інтелектуального, духовного розвитку вихованців та доцільному визначенні усіх інших видів мети, доцільному доборі засобів, створенні сприятливих умов для досягнення поставлених цілей. Результатом цього процесу мають бути нові психічні, інтелектуальні та моральні утворення в дітей: знання, уміння, навички, якості, властивості, ставлення тощо. Йдеться

про підняття вихованців на нові, більш високі рівні розвитку у всіх сферах особистості.

3. Формування у майбутніх педагогів професійно значущих потреб. Потреби – це внутрішні стимули діяльності людини. Ключове слово потреби – «хочу». Є різні класифікації потреб. Наприклад, А. Маслоу поділяє їх на фізіологічні, безпеки і захищеності, соціальні, поваги, самоповаги, компетентності, визнання, самовираження.

Серед усіх визначених науковцями потреб (фізіологічні, екзистенціальні, престижні, особистісні, духовні, соціальні) провідне місце в педагогічній діяльності посідають духовні потреби: потреба в спілкуванні, потреба в духовній спільності, потреба в товарищескості, іншими словами – потреба в іншій людині (В. Сухомлинський).

Потреби поділяються на актуальні, що домінують нині в конкретній життєвій ситуації, та типові потреби віку. У різних ситуаціях на перший план виходять ті чи інші потреби (стають домінуючими), які й визначають ставлення, вчинки, поведінку людину взагалі.

Соціально та професійно значущі потреби (психологи їх називають вторинними) піддаються формуванню. Потреби формуються через вимоги. Вимоги необхідно вмотивувати, аргументувати. Вони проходять через внутрішній світ особистості (ідеали, потреби, цінності, бажання) і за умови, що вони викликають позитивні почуття та емоції (сприймаються на позитивному емоційному фоні), вимоги трансформуються в особистісно значущі потреби, які, своєю чергою, опредмечуються і перетворюються на мотиви – внутрішні збудники до певних дій, поведінки. Свідомість шукає варіанти задоволення актуальної, домінуючої потреби. Із багатьох варіантів зупиняється на одному, який у минулому в аналогічній ситуації (бо потреби повторюються) приніс людині найбільше емоційне задоволення.

У процесі формування потреб велику роль відіграють і система підкріплення (різні види заохочення), і створення відповідних необхідних умов для вправлення (повторне виконання певних дій для закріплення потреби). Сформована професійно значуща потреба виступає стимулом і регулятором ставлення педагога до себе, дітей, своїх професійних обов'язків і сприяє забезпеченню сприятливих умов для розвитку дітей.

4. Засвоєння та реалізація принципів педагогічної деонтології. Принципи – це вихідні положення, якими зумовлюється вибір методів, прийомів, засобів, форм взаємодії з дітьми. Аналіз літератури з проблем деонтології дає змогу визначити низку деонтологічних принципів:

– гуманне ставлення до дітей: дитина в центрі педагогічного процесу (дитиноцентризм); врахування інтересів, потреб дітей; прояв любові, доброти, емпатії (чуйності, співпереживання); врахування вікових та індивідуальних особливостей; особис-

тісно орієнтований підхід; піклування про здоров'я дітей; створення сприятливих умов для розвитку; відчуття і розуміння духовного світу дитини;

– формування та укріплення почуття власної гідності дитини. Учені нарахували 1842 якості особистості, із них – 181 моральні. Серед моральних якостей визначили фундаментальну, базову, основну – це почуття власної гідності, змістом якої є цілком позитивне сприйняття себе самого, позитивне ставлення до себе. Відсутність цієї якості гальмує процес формування усіх інших моральних якостей. Недарма народна мудрість із цього приводу твердить: «Полюби себе сам, щоб тебе полюбили люди». Педагоги мають підкріплювати, заохочувати найменші позитивні прояви, зрушення, результати, акцентувати на них увагу всього колективу, впевнювати, переконувати дітей у тому, що вони здібні, що у них обов'язково вийде, застосовувати прийоми сугестії та переконання, в основі яких – глибока віра в зміст сказаного, щирість, правдивість та виразність слова, логічна доказовість істинності висловленої норми;

– поєднання поваги та вимогливості до дитини. Цей принцип розробив та успішно реалізовував у своїй педагогічній діяльності А. Макаренко. Він закликав педагогів ставити вимоги дітям на основі глибокої поваги до них. Відчуття поваги до своєї особи впевнює, відкриває нові сили, викликає радість, позитивні емоції, надихає дитину на певні дії уже за власним бажанням, бо в дитини з'являються особистісно значущі потреби, які і виступають спонукою до дій;

– ставлення до дитини як до суб'єкта навчання, виховання, розвитку. Сутність цього принципу в організації суб'єкт-суб'єктної взаємодії з дітьми, де зберігається паритетність, пропорційність у спілкуванні, де педагог не захоплює увесь комунікативний простір, а взаємодіє з вихованцями з демократично-гуманістичних позицій: радиться з дітьми, вислуховує і враховує їх пропозиції, думки, спонукає до творчості, ініціативності, співпраці, самовиховання тощо.

В умовах вищої школи студенти – майбутні педагоги оволодівають основами деонтологічної культури в процесі теоретичної та практичної підготовки. На лекціях, семінарах, конференціях, у процесі вивчення вибіркових дисциплін ознайомлюються з нормативними документами, усвідомлюють вимоги до сучасного педагога, зміст спеціальних компетентностей, кваліфікаційних характеристик тощо.

У процесі проходження різних видів педагогічних практик, тренінгів, участі у майстер-класах у студентів формуються практичні уміння та навички взаємодії з дітьми з позицій деонтологічної культури.

Висновки. В умовах демократизації та гуманізації освіти в Україні актуалізувалася потреба у глибокому засвоєнні майбутніми педагогами основ педагогічної деонтології. Педагогічна деонтологія – наука про правила, принципи, етичні норми, яких має дотримуватися педагог у процесі педагогічної діяльності. Результати наукових досліджень та практичний досвід сприяли визначенню основних шляхів формування культури педагогічної деонтології, до яких зараховано: усвідомлення студентами нормативних вимог до професії педагога; формування гуманістичної спрямованості; формування професійно значущих потреб; засвоєння та реалізація деонтологічних принципів.

Це дослідження не вичерпує усіх питань проблеми педагогічної деонтології. Потребують подальшої розробки умови та шляхи формування культури педагогічної деонтології.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Васильєва М.П. Деонтологічний компонент підготовки сучасного педагога в умовах вищого начального закладу. *Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля*. 2011. № 2. С. 168–177.
2. Васильєва М.П. Роль деонтологічної підготовки у процесі професійної підготовки сучасного педагога. URL: www.nbuv.gov.ua/portal/.../10vmpftf.pdf (дата звернення 06.10.2019).
3. Кравцов В. Деонтологічна культура як складова методологічної культури майбутнього вчителя. URL: dspace.kspu.kr.ua/jspui/bitstream (дата звернення 06.10.2019).
4. Кусий Ю.О. Педагогічна деонтологія. *Директор школи*. 1998. № 29. С. 5–7.
5. Левітан К.М. Педагогічна деонтологія. Екатеринбург : Ділова книга, 1999. 269 с.
6. Словник іншомовних слів / за ред. О.С. Мельничука. Київ : УРЕ, 1974. 775 с.
7. Український дефектологічний словник / за ред. В.І. Бондаря. Київ : Милосердя України, 2001. 211 с.
8. Хлестова С.С. Формування деонтологічної культури студентів вищих навчальних закладів у процесі соціально-виховної роботи : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. Київ, 2011. 22 с.